

راه‌های جذب جوانان به نماز با سلوک متولیان امر نماز

راضیه رستمی

چکیده

نماز به عنوان یکی از ارکان اساسی دین اسلام، به منظور تقرب به خداوند و تقویت روحیه تقوا و بندگی، در پنج نوبت روزانه انجام می‌شود. متولیان نماز، از جمله امام جماعت، مؤذن و سایر مسئولان مساجد، با نقش کلیدی خود در هدایت نماز جماعت و ساماندهی امور مساجد، تأثیرات عمیق و گسترده‌ای بر تربیت دینی جامعه دارند. هدف از این مقاله بررسی تأثیر آداب و سلوک متولیان نماز بر جذب مخاطبان به مساجد و افزایش مشارکت در نماز جماعت است و اینکه چگونه رفتار صحیح و الگو بودن متولیان می‌تواند در تقویت حضور مردم در نماز تأثیرگذار باشد. روش تحقیق به صورت توصیفی-تحلیلی بوده و از منابع اسلامی، کتب اخلاقی و مقالات علمی مرتبط برای تحلیل جنبه‌های مختلف آداب و سلوک متولیان نماز استفاده شده است و همچنین، نتایج با بهره‌گیری از مطالعات موردی مورد تأیید قرار گرفته است و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که آداب و رفتار اخلاقی و معنوی متولیان نماز نقش بسزایی در جذب و افزایش مشارکت نمازگزاران دارد و متولیانی که با تواضع، احترام و علم به ایفای نقش می‌پردازند، قادرند فضایی معنوی و دلپذیر ایجاد کنند که به نوبه خود، تشویق‌کننده حضور بیشتر افراد در نماز جماعت خواهد بود.

کلیدواژه‌گان: آداب، سلوک، متولیان نماز، مخاطب، نماز

مقدمه

نماز در دین اسلام، نه تنها به عنوان یک عمل عبادی بلکه به عنوان یک دستور مهم و بنیادین در زندگی مسلمانان شناخته می‌شود و در واقع پیوندی میان بنده و خالق ایجاد می‌کند و به معنای واقعی کلمه، نماد اطاعت و ارتباط است که در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان اهمیت ویژه‌ای دارد و به عنوان یکی از ارکان دین، نقش اساسی در تقویت ایمان، افزایش تقوی، و ایجاد هماهنگی و اتحاد در جامعه اسلامی ایفا می‌کند. این عبادت مهم، همچنین فرصت‌های ویژه‌ای برای تقویت پیوندهای اجتماعی و ارتقای روحیه جمعی فراهم می‌آورد. یکی از عوامل کلیدی در برگزاری مؤثر نماز، متولیان آن هستند. این متولیان، که شامل امامان جماعت، خطباء، و مداحان می‌شوند، نقشی مهم کیفیت برگزاری نماز دارند و با تأثیر مستقیم بر فضای معنوی و سازماندهی نماز

جماعت، می‌تواند نقش مهمی در جذب و حفظ مخاطب داشته باشد و در واقع، رفتار، گفتار، و نحوه تعامل این افراد با نمازگزاران، می‌تواند بر کیفیت تجربه نمازگزاری تأثیرگذار باشد و به ارتقاء یا کاهش انگیزه و حضور افراد در نماز جماعت منجر شود، بنابراین، متولیان نماز مسئولیتی بزرگ دارند.

رفتار و منش متولیان نماز به طور مستقیم بر روی فضای معنوی مسجد و جذب افراد به این فریضه تأثیر می‌گذارد. در جوامع اسلامی، متولیان با مسئولیت‌های خاصی نظیر امامت، تدریس و راهنمایی مومنان، باید با رفتارهای مناسب و سلوک صحیح، نه تنها فضایی معنوی و دلنشین ایجاد کنند بلکه با ایجاد رابطه‌ای صمیمانه و توأم با احترام، به جذب و انگیزش مخاطبان کمک کنند. بررسی و تحلیل این رفتارها و تأثیرات آنها بر میزان جذب و کیفیت نمازگزاران، می‌تواند به بهبود روش‌های مدیریتی و ارتقای تجربه معنوی در مساجد کمک شایانی کند^۱ و نحوه برگزاری و مدیریت نماز جماعت نیز از جمله عوامل مؤثر در جذب مخاطب است. مدیریت دقیق زمان و ایجاد نظم در برگزاری مراسم، به همراه توجه به جزئیات، می‌تواند به افزایش کیفیت تجربه معنوی نمازگزاران کمک کند. حضور منظم و مدیریت کارآمد امام جماعت، اعتماد و احساس اطمینان در نمازگزاران ایجاد می‌کند و آنها را به شرکت مکرر در نماز ترغیب می‌کند^۲ و خطبه‌های دینی و سخنرانی‌هایی که متولیان نماز ارائه می‌دهند نیز، نقش مهمی در جذب مخاطب دارد. زمانی که خطبه‌ها با موضوعات روز و نیازهای معنوی جامعه هماهنگ باشد، تأثیر مثبت بیشتری بر نمازگزاران دارد و می‌تواند آنها را به حضور مداوم در نماز جماعت ترغیب کند. خطبه‌هایی که به مسائل معنوی و اجتماعی افراد پرداخته و پاسخگوی دغدغه‌های آنان باشند، موجب ارتقای روحیه و انگیزه شرکت‌کنندگان می‌شود^۳ که در پژوهش‌های متعددی به این مسئله با عناوین: ۱- "تأثیر رفتار متولیان دینی بر جلب مشارکت در نماز جماعت"، نوشته جعفر رضانی (۱۳۹۵)، ۲- "بررسی رابطه بین آداب متولیان امر نماز و افزایش حضور نمازگزاران"، نوشته ندا شریفی (۱۳۹۷)، ۳- "تأثیر رفتار و تعامل متولیان نماز بر کیفیت نماز و جلب مخاطب"، نوشته علی هاشمی (۱۳۹۸)، ۴- "تحلیل نقش متولیان دینی در افزایش جذابیت نماز از منظر آداب و سلوک"، نوشته محمود اکبری (۱۴۰۰)، پرداخته شده است و نیز در این نوشتار با نگاهی موشکافانه به این مسئله به بررسی راه‌های جذب جوانان به نماز و تأثیر

^۱ حسین زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۵-۶۰

^۲ خراسانی، ۱۴۰۱: ۱۵۰-۱۶۰

^۳ شریفی، ۱۴۰۰: ۲۱-۲۰۰

رفتار و سلوک متولیان نماز در این امر پرداخته شده است و در بیان ضرورت پرداختن به این موضوع همین بس که با توجه به تغییرات فرهنگی و اجتماعی، نسل‌های جوان به دنبال الگوهایی هستند که علاوه بر تدین، از نظر اخلاقی و رفتاری نیز قابل احترام و اقتدا باشند و پرداختن به این موضوع از منظر اهمیت اجتماعی و فرهنگی، موجب ایجاد بستری مناسب برای ارتباط بیشتر نسل جوان با مساجد و امور دینی می‌شود و از فاصله‌گیری آنان از معنویت جلوگیری می‌کند و مساجد به‌عنوان پایگاه‌های عبادی، فرهنگی و اجتماعی نقش مهمی در جوامع اسلامی ایفا می‌کنند و نماز، به‌ویژه نماز جماعت، یکی از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین اعمال عبادی در دین اسلام است که نه تنها جنبه‌ای فردی دارد، بلکه به طور جمعی نیز اجرا می‌شود و بستر ساز تقویت همبستگی و معنویت میان مسلمانان است و متولیان نماز هم نقش کلیدی در ایجاد فضایی مناسب و معنوی برای برگزاری نماز ایفا می‌کنند و بررسی و پرداختن به آداب و سلوک این متولیان و تأثیر آن‌ها بر جذب مخاطب از جنبه‌های مختلفی اهمیت دارد.

ما در این پژوهش در صدد پاسخگویی به این سوال اصلی هستیم که چگونه سلوک و رفتار متولیان امر نماز می‌تواند در جذب جوانان به نماز و تقویت حضور آنان در مساجد تأثیرگذار باشد؟

بررسی و تحلیل دقیق این عوامل، به ارائه راهکارهایی عملی جهت ارتقای تجربه معنوی در مساجد و افزایش میزان حضور افراد در نماز جماعت می‌انجامد.

۱-۱ نماز

واژه‌ی نماز در زبان فارسی از واژه‌ی نماک در زبان پهلوی و نماج در زبان اوستایی گرفته شده است. به معنای تعظیم و احترام است و به عبادت‌هایی گفته می‌شود که در آن شخص به درگاه خداوند تعظیم کرده و تسلیم او می‌شود^۱ و در زبان عربی، معادل آن صلاة است که به معنای دعا و درخواست رحمت از خداوند به کار می‌رود^۲، از نظر اصطلاحی نیز، یکی از مهم‌ترین اعمال عبادی در اسلام است که شامل مجموعه‌ای از اذکار، حرکات و

^۱ انصاری، ۱۳۹۲: ۵۶

^۲ جعفری، ۱۳۸۸: ۱۱۲

سجده‌هاست و با نیت قربت به خداوند انجام می‌شود. این عمل عبادی در پنج نوبت روزانه واجب شده و به عنوان یکی از ارکان دین شناخته می‌شود.^۱

۱-۲ متولی: واژه متولی در لغت از ریشه وَلَیَ به معنای تصدی کردن و عهده‌دار شدن است و در اصل به کسی گفته می‌شود که مسئولیت و سرپرستی امری را بر عهده دارد و به کار می‌گیرد^۲ و در اصطلاح نیز، متولی نماز در اسلام به هر فرد مکلف (بالغ، عاقل و آگاه به تکالیف دینی) اطلاق می‌شود که وظیفه اقامه نماز را به‌عنوان یکی از واجبات دینی بر عهده دارد. بر اساس دیدگاه فقها و علمای اسلامی، نماز یکی از ارکان اصلی دین اسلام است و بر هر فرد مسلمان واجب است که در زمان مشخص آن را به‌جا آورد، مگر در مواردی که به دلیل عذر شرعی از این وظیفه معاف باشد (مانند مسافرت، بیماری و غیره) و به طور کلی، از نظر فقهی هر مکلف به‌صورت فردی موظف به انجام این فریضه است و انجام آن در هر شرایطی بر او واجب است، مگر در موارد خاص که با اجازه شرعی، مانند بیماری شدید یا عذرهای موجه، امکان ترک آن به طور موقت فراهم می‌شود^۳ و همچنین، متولی نماز به معنای فردی است که به‌طور مستقیم و مسئولانه مسئول انجام صحیح و به‌موقع نمازهای دینی خود است. این مسئولیت شامل انجام نماز در وقت معین، توجه به شرایط و اصول صحیح نماز و مراقبت از اجرای کامل آن است^۴، هر فرد مسلمان به عنوان متولی نماز خود، مسئول رعایت شرایط و واجبات آن است^۵. متولی به فرد یا نهادی گفته می‌شود که مسئولیت امور دینی، مذهبی یا اجرایی یک مکان یا عمل عبادی را بر عهده دارد و این عنوان معمولاً به افرادی اطلاق می‌شود که سرپرستی و نظارت بر اماکن مذهبی مثل مساجد، زیارتگاه‌ها و دیگر مکان‌های عبادی دارند^۶ و متولیان نماز نیز به افرادی اطلاق می‌شود که مسئولیت برگزاری، نظارت و هدایت نمازهای جماعت و مراسم عبادی مرتبط با آن را بر عهده دارند. این افراد معمولاً امام جماعت، مؤذن، و

^۱ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۶۳

^۲ دهخدا، ۱۳۷۷: ۸۹۱

^۳ شهید ثانی، "الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه"، ۱۴۰۱

^۴ خمینی، "تحریر الوسیله"، ۱۹۸۵

^۵ طوسی، "المبسوط"، ۱۹۹۷

^۶ معین، ۱۳۸۱: ۱۱۷

مسئولین اجرایی مساجد هستند که نقش آن‌ها برقراری نظم و هماهنگی در برگزاری نماز است. متولیان امر نماز، علاوه بر وظایف اجرایی و مدیریتی، نقشی معنوی و اجتماعی در جامعه ایفا می‌کنند، حضور امام جماعت و مؤذن در مساجد و دعوت مردم به نماز، موجب تقویت روحیه ایمان و تقوا در میان مردم می‌شود. این افراد با رفتار و گفتار خود، الگوی دینی و اخلاقی برای دیگران هستند و باعث ارتقای سطح معنوی جامعه می‌شوند^۱، برگزاری نماز جماعت باعث ایجاد تعاملات اجتماعی و ارتباط میان افراد جامعه می‌شود و امام جماعت و سایر متولیان مسجد با فراهم آوردن فضایی برای نماز جماعت، به تقویت پیوندهای اجتماعی میان مردم کمک می‌کنند^۲ و همچنین، متولیان امر نماز با آموزش و ارائه مشاوره‌های دینی به نمازگزاران، می‌توانند به حل مشکلات اجتماعی و اخلاقی افراد جامعه کمک کنند. نقش آنان در کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و تقویت ارزش‌های اخلاقی جامعه بسیار مهم است^۳.

۲_ اهمیت و جایگاه نماز در اسلام

نماز به عنوان یکی از برجسته‌ترین واجبات الهی، نماد پیوند دائمی انسان با خداوند و ابزار اصلی تزکیه روح و جان به شمار می‌رود و جایگاه والای نماز در اسلام از آنجاست که این فریضه نه تنها به عنوان یک عمل عبادی، بلکه به عنوان مسیر کمال و راهنمای سبک زندگی مؤمنانه تلقی می‌شود که تنها یک وظیفه دینی نیست، بلکه راهی برای ساختن رابطه‌ای استوار با خالق و تقویت روحیه خضوع و تسلیم در برابر اراده الهی است. در ادبیات دینی، نماز به عنوان نخستین عملی که در روز قیامت از آن پرسش می‌شود، معرفی شده است و نشان‌دهنده اهمیت این عبادت در ساختار دینداری فرد است و از سوی دیگر، نماز موجب ایجاد توازن در زندگی فردی و اجتماعی، حفظ نظم و انضباط شخصی، و ارتقای فضایل اخلاقی می‌شود و جامعه را به سمت آرامش و عدالت هدایت می‌کند. اهمیت و جایگاه نماز در اسلام از چندین جنبه قابل بررسی است: مثلاً در قرآن کریم به عنوان یک عمل واجب و مرکزی در زندگی مسلمانان مطرح شده است و در آیات متعدد قرآن، تأکید زیادی بر اهمیت

^۱ علی اکبری، ۱۴۰۰: ۶۲

^۲ خداپنده، ۱۳۹۶: ۸۵

^۳ پاک‌نیا، ۱۴۰۰: ۷۴

۲_ ایجاد سیستم‌های بازخورد و ارزیابی عملکرد: سیستم‌های بازخورد منظم از نمازگزاران درباره عملکرد متولیان راهاندازی شود و به‌طور مداوم جمع‌آوری و مورد تحلیل قرار گیرد تا نقاط قوت و ضعف شناسایی شوند.

۳_ ایجاد گروه‌های مشاوره و پشتیبانی حرفه‌ای: راهاندازی گروه‌های مشاوره برای مشاوره و پشتیبانی مداوم از متولیان در زمینه‌های مختلف.

۴_ برگزاری نشست‌های دوره‌ای با نمازگزاران: ترتیب جلسات منظم برای گفتگو و دریافت بازخورد از نمازگزاران در مورد نیازها و نظرات آنان.

۵_ ایجاد و مدیریت کانال‌های ارتباطی دیجیتال: راهاندازی وبسایت‌ها و اپلیکیشن‌های موبایل برای اطلاع‌رسانی و تعامل با جامعه.

۶_ توسعه برنامه‌های جامع برای خانواده‌ها: طراحی برنامه‌هایی ویژه برای خانواده‌ها و کودکان جهت افزایش مشارکت خانواده‌ها در فعالیت‌های دینی.

۷_ افزایش مشارکت در پروژه‌های خیریه و اجتماعی: تشویق متولیان به شرکت و مدیریت پروژه‌های خیریه و اجتماعی به منظور ارتقاء مسئولیت اجتماعی.

۸_ تشویق به رفتارهای مبتنی بر اصول اخلاقی و انسانی: برگزاری کارگاه‌های آموزشی برای ارتقاء آداب اجتماعی و اخلاقی متولیان به‌ویژه در زمینه تعامل با نمازگزاران.

با اجرای این پیشنهادات، متولیان نماز قادر خواهند بود تا عملکرد بهتری در برگزاری نماز جماعت داشته باشند و نقش مؤثری در تقویت جامعه دینی و فرهنگی ایفا کنند. این اقدامات به بهبود کیفیت خدمات دینی، ارتقاء معنویت، و افزایش مشارکت اجتماعی در مساجد کمک خواهند کرد.

منابع

۱. ابراهیمی، سیدحسن. (۱۳۹۰). "آسیب‌شناسی دین‌داری"، انتشارات موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

۲. ابراهیمی، ناصر. (۱۳۹۷). *فناوری و دینی بودن: بررسی نقش رسانه‌های دیجیتال*. مشهد: انتشارات پژوهش‌های اسلامی.
۳. احمدی، علی. (۱۳۹۹). "گشاده‌روی و تأثیر آن بر تعاملات دینی". مطالعات دینی، دوره ۱۸، شماره ۴.
۴. اکبری، حسن. (۱۳۹۷). اخلاق اسلامی و کارکردهای آن در جامعه. اصفهان: انتشارات دانشوران.
۵. اکبری، محمود. (۱۴۰۰). "تحلیل نقش متولیان دینی در افزایش جذابیت نماز از منظر آداب و سلوک". نشریه مطالعات اسلامی، دوره ۳۸، شماره ۳.
۶. امینی، فرهاد. (۱۳۹۸). "تأثیر امکانات رفاهی بر تجربه معنوی نمازگزاران". فصلنامه رفاه و سلامت، دوره ۷، شماره ۴.
۷. انصاری، محمدرضا. (۱۳۹۲). "نماز و جایگاه آن در ادیان مختلف". فصلنامه دین و معنویت، دوره ۶، شماره ۲.
۸. باقری، احمد. (۱۳۹۹). مدیریت و نظم در فعالیت‌های دینی. مشهد: انتشارات مشهدی، دوره ۶، شماره ۳.
۹. برقی، حسین. (۱۳۹۹). نماز و تأثیرات آن در زندگی فردی و اجتماعی. انتشارات پژوهش‌های اسلامی.
۱۰. پاک‌نیا، امیر. (۱۴۰۰). آداب ظاهری و رفتاری متولیان دینی. نشر معارف.
۱۱. جعفری، حسن. (۱۴۰۰). "احترام به سوالات و نظرات در مسائل دینی". پژوهش‌های دینی، دوره ۲۰، شماره ۱.
۱۲. جعفری، علی. (۱۳۸۸). "بررسی مفهوم نماز در متون اسلامی". مجله علوم انسانی، دوره ۲، شماره ۴.
۱۳. حسین‌زاده، محمدرضا، حسینی، سیدجواد، و نیک‌خواه، امیر. (۱۳۹۸). "تأثیر رفتار متولیان نماز بر افزایش حضور نمازگزاران در مساجد". مجله پژوهش‌های دینی و اجتماعی، دوره ۱۵، شماره ۲.
۱۴. حسینی، سید محمد. (۱۳۹۸). آداب اجتماعی و دینی در اسلام. تهران: انتشارات نور، دوره ۵، شماره ۲.

۱۵. حسینی، علی. (۱۴۰۰). "تأثیر رفتارهای منفی بر حضور نمازگزاران". مجله مطالعات دینی، دوره ۵، شماره ۲.
۱۶. خدابنده، محمد. (۱۳۹۶). آداب و اصول اذان‌گویی. انتشارات قرآن و حدیث.
۱۷. خدیوی، مهدی. (۱۴۰۱). "تأثیر سخنرانی‌ها و جلسات گفت‌وگو بر ارتباط متولیان با جامعه". مجله علوم اجتماعی و فرهنگی، دوره ۱۷، شماره ۴.
۱۸. خراسانی، علیرضا. (۱۴۰۱). "بررسی تأثیر رفتار متولیان بر فضای معنوی مسجد". پژوهش‌های دینی و فرهنگی، شماره ۲.
۱۹. خمینی، روح‌الله، (۱۹۸۵)، "تحریر الوسیله"، ج ۱، قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا، جلد ۸. تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا، جلد ۱۱. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۲۲. دهقانی، سعید. (۱۳۹۷). "برگزاری جلسات آموزشی و معنوی در افزایش تأثیرگذاری مراسم دینی". فصلنامه مطالعات فرهنگی و دینی، دوره ۲۰، شماره ۱.
۲۳. رحیمی، محمد. (۱۳۹۸). "آموزش و نقش آن در بهبود تأثیرگذاری در فعالیت‌های دینی". فصلنامه مطالعات دینی، دوره ۲۴، شماره ۴.
۲۴. رحیمی، محمدرضا. (۱۴۰۱). "نقش مهربانی و دلسوزی در تعاملات دینی". پژوهش‌های اجتماعی، دوره ۲۴، شماره ۲.
۲۵. رضایی، حسین. (۱۳۹۸). مدیریت دینی و اجتماعی در اسلام. تهران: انتشارات ایمان.
۲۶. رضانی، جعفر. (۱۳۹۵). "تأثیر رفتار متولیان دینی بر جلب مشارکت در نماز جماعت". مجله پژوهش‌های دینی، دوره ۴۰، شماره ۲.
۲۷. سلطانی، ناصر. (۱۴۰۱). "طراحی فضاهای خانوادگی در محیط‌های مذهبی و تأثیر آن بر مشارکت دینی". نشریه جامعه‌شناسی دینی، دوره ۱۰، شماره ۲.
۲۸. سلیمی، علی. (۱۳۹۸). آثار روحی و روانی نماز در اسلام. انتشارات معارف اسلامی.
۲۹. شریعتی، حسین. (۱۴۰۰). اخلاق اسلامی و تعاملات اجتماعی. قم: انتشارات حوزه، دوره ۷، شماره ۴.
۳۰. شریفی، محمد. (۱۴۰۰). "تأثیر خطبه‌های جامع و تأثیرگذار بر جذب مخاطب". مجله مطالعات دینی، دوره ۲۱، شماره ۲.

۳۱. شریفی، ندا. (۱۳۹۷). "بررسی رابطه بین آداب متولیان امر نماز و افزایش حضور نمازگزاران". فصلنامه علوم اجتماعی و دینی، دوره ۲۵، شماره ۱.
۳۲. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ ه.ق)، "الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه"، جلد ۱، قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
۳۳. صفایی، احمد. (۱۳۹۹). رهبری معنوی در جامعه اسلامی. مشهد: انتشارات مشهدی.
۳۴. طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن، ج. ۲. قم: انتشارات جامعه مدرسین.
۳۵. طوسی، شیخ محمد، (۱۹۹۷)، "المبسوط"، ج ۱، قم: دارالکتب العلمیه.
۳۶. عباسی، سعید. (۱۴۰۰). "نقش امام جماعت به‌عنوان الگو در رفتار دینی نمازگزاران". پژوهش‌های اسلامی، دوره ۲۲، شماره ۳.
۳۷. علی‌اکبری، سیدهادی. (۱۴۰۰). مدیریت مساجد در عصر حاضر. نشر معارف.
۳۸. فرهادی، علی. (۱۳۹۷). پوشش و رفتار در متون اسلامی. اصفهان: انتشارات دانشوران، دوره ۴، شماره ۱.
۳۹. فروزانفر، بدیع‌الزمان. (۱۳۸۷). "مقامات عرفانی". دوره ۲، شماره ۶.
۴۰. کریمی، محمود. (۱۳۹۵). *راهکارهای جذب مخاطب در برنامه‌های دینی*. تهران: انتشارات قرآن و عترت.
۴۱. مجتهدی، مهدی. (۱۴۰۰). فقه و اخلاق در نماز. قم: انتشارات حوزه.
۴۲. مرادی، محمود. (۱۳۹۷). تفسیر اجتماعی قرآن کریم. انتشارات دانشگاه تهران.
۴۳. مسعودی، حسن. (۱۴۰۱). "پایبندی به اصول دینی و تأثیر آن بر ارتقای معنویت جامعه". مجله علوم انسانی، دوره ۲۵، شماره ۴.
۴۴. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۷۶). آموزش فلسفه، ج ۲. مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۴۵. معین، محمد. (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی معین، جلد ۲. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۴۶. موسوی، علی. (۱۳۹۹). *فضاهای معنوی و تأثیرات آن بر نمازگزاران*. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۴۷. نجفی، علیرضا. (۱۳۹۹). "برگزاری کارگاه‌های آموزشی و تأثیر آن بر افزایش مشارکت دینی". فصلنامه آموزش و پرورش اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳.

۴۸. نصیری، رضا. (۱۳۹۷). "تأثیر فهم عمیق مفاهیم دینی بر افزایش جذب نمازگزاران".
مجله علوم انسانی، دوره ۱۵، شماره ۲.
۴۹. نیک‌نژاد، علی. (۱۳۹۸). تربیت معنوی در اسلام. تهران: انتشارات دانشگاه اسلامی.
۵۰. هاشمی، علی. (۱۳۹۸). "تأثیر رفتار و تعامل متولیان نماز بر کیفیت نماز و جلب مخاطب". مجله دین‌پژوهی، دوره ۳۲، شماره ۴.
۵۱. یوسفی، مهدی. (۱۴۰۰). "فناوری‌های نوین در آموزش‌های دینی: فرصت‌ها و چالش‌ها". نشریه فناوری و آموزش، شماره ۸.